

Anna Bączkowska

Funkcjonalizm w badaniach nad językiem

1. Wstęp

Pojęcie funkcjonalizmu zyskuje ostatnio na popularności w kilku dziedzinach nauk humanistycznych, w szczególności w naukach o języku. Funkcjonalna analiza języka wydaje się być nie tylko modna, ale prawie obowiązkowa (przynajmniej w publikacjach anglojęzycznych). Podobnie jak kiedyś wiele nieporozumień i dwuznacznych interpretacji wywoływało słowo *kognitywny*, dzisiaj podobny zamęt, zwłaszcza wśród studentów, wydaje się wywoływać *funkcjonalizm*. O funkcjonalizmie studenci słyszą na zajęciach z językoznawstwa ogólnego i kognitywnego, na zajęciach z psycholingwistyki i na wykładach z teorii translacji. Uwaga koncentruje się wówczas na szczegółowych rozwiązaniach w duchu funkcjonalizmu proponowanych w obrębie danego przedmiotu.

W różnych naukach jednak te szczegółowe rozwiązania przedstawiane są odmiennie, bowiem inne aspekty funkcjonalizmu istotne są dla psycholingwisty, inne dla językoznawcy kognitywnego, a jeszcze inne dla teoretyka przekładu.

W niniejszym artykule spróbuję pokrótce nakreślić najważniejsze różnice w rozumieniu tego pojęcia w następujących dyscyplinach: w językoznawstwie współczesnym, w psychologii języka i w teorii przekładu. Najwięcej uwagi poświęcimy teorii funkcjonalno-geometrycznej proponowanej przez psychologów, bowiem jest ona najmniej znana.

2. Funkcjonalizm w językoznawstwie

Językoznawstwo tradycyjnie dzieli się na formalne, w skład którego wchodzi zasadniczo dwa nurty – gramatyki generatywnej i semantyki

logicznej, oraz jego alternatywę – językoznawstwo funkcjonalne (które nie jest jednak jednorodne¹), rozwijane przez Halliday'a (1973), Givóna (1989), Firtha (1957), szkołę praską, Kuryłowicza oraz językoznawców kognitywnych (Kalisz 2001: 14-15). Według językoznawstwa funkcjonalnego (JF), język nie może być badany bezkontekstowo, rozkładany na 'części pierwsze', lecz powinien być widziany jako element szerszego kontekstu uosabianego z aktem komunikacyjnym, stąd zwiększająca się rola pragmatyki w opisie języka, która postrzegana jest jako „wszechogarniająca rama”, czy wręcz „wszech nauka” (Dik 1980: 7, Givón 1989; [w:] Kalisz 2001: 15).

Podstawowe założenia JF i zakres jego badań można ująć w kilka punktów (Kalisz 2001):

- JF bada język w kontekście aktu komunikacyjnego;
- JF nie zakłada istnienia uniwersaliów językowych, koncentruje się raczej na badaniu pojęć specyficznych dla danego języka i kultury (uniwersalia leżące w kręgu zainteresowania JF, zwane substancjalnymi, wypływają z badań typologicznych języków przeprowadzonych na dużą skalę);
- komponenty języka (semantyka, składnia, morfologia, pragmatyka itd.) nie są od siebie ostro oddzielone, postrzegane są raczej jako kontinuum (w szczególności semantyka i pragmatyka, por. *semantics-pragmatics interface*) elementów ściśle ze sobą powiązanych, i dlatego też powinny być analizowane w relacji do siebie, czyli jako struktury zależne, pozostające w interakcji; prymat otrzymują badania nad dyskursem;
- JF odrzuca klasyczne dychotomie związane z opisem języka, np. kompetencja vs. performancja;
- podstawowe funkcje języka definiuje się za Bühlerem (1934) – komunikacyjna, ekspresyjna i impresyjna – i Jakobsonem (1960), który dodaje funkcję metalingwistyczną; uzupełniono je funkcją poetycką i fatyczną, choć postuluje się też jedną funkcję, która ma obejmować wszystkie wymienione wyżej, mianowicie funkcję komunikacyjną (zawierającą wyrażenie apelu, ekspresji i konotacji); przypadki Fillmore'a (1968) nazywa się czasami funkcjami semantycznymi;
- język bada się w oparciu o rzeczywiste wypowiedzi (uzusy), a nie na podstawie zdań generowanych dla potrzeb udowodnienia hipotez (*usage-based model of language*);

---

¹ Bardziej szczegółowo o poszczególnych „szkołach” w obrębie językoznawstwa funkcjonalnego pisze Nuyts (2007).

– język nie istnieje w izolacji, jako byt autonomiczny, jest ściśle związany z człowiekiem, dlatego analizuje się go w powiązaniu ze zdolnościami poznawczymi człowieka, takimi jak percepcja czy uwaga, a nawet świadomość (por. Chafe 1994).

W ramy językoznawstwa funkcjonalnego, które zdominowało współczesne językoznawstwo, wpisuje się ostatnio intensywnie rozwijające się (również na gruncie polskim) językoznawstwo kognitywne (Langacker 1987, Lakoff and Johnson 1980, Vandeloise 1984, Dirven 1993, i in.).

3. Funkcjonalizm w psychologii języka

Na przecięciu psychologii poznawczej i językoznawstwa krystalizuje się teoria stosunkowo młoda, zrzeszająca grupę naukowców, głównie psychologów, którzy bazując na najnowszych teoriach poznania próbują rozwikłać zagadki dotyczące języka. W szczególności badacze ci koncentrują się na teorii percepcji (*perception*) i teorii koncepcji (*conception*) oraz ich wykorzystaniu w określaniu znaczenia konceptualno-semantycznego wybranych leksemów, głównie tych, które kodują pojęcia spacialne (przestrzenne). Ponieważ zależność percepcji od koncepcji (zwanej nawet skrótowo ‘cepcją’ przez tych, którzy uznają je za dwa bieguny *jednego* procesu, por. Talmy 2000) jest bliska zagadnieniom leżącym w kręgu zainteresowań językoznawców kognitywnych, ci drudzy okazjonalnie nawiązują do badań psychologów poznawczych, psychologowie natomiast chętnie przywołują prace Langackera, Talmy’iego, Lakoffa i Johnsona (1999), Lindner (1983), Vandeloise’a (1984), Herskovits (1987) i innych. Jako głównych przedstawicieli tego nurtu wymienić należy badaczy, którzy wyniki swoich prac opublikowali w kilku dziełach; są nimi: Tversky (2005), Coventry i Garrod (2004) oraz autorzy publikujący w pracach pod redakcją Carlsona i van der Zee’a (2005), a także van der Zee’a i Slacka (2003). Program, który opracowują ci badacze, kładzie nacisk na rolę motoryki (*action*) w konceptualizacji znaczeń spacialnych (przestrzennych) kodowanych przez leksemy (głównie przyimki).

Podstawowym terminem ukutym przez funkcjonalistów-psychologów jest *affordance*, które w niniejszym artykule tłumaczone będzie jako *dostępność*, a założenia z nim związane oraz z całą teorią funkcjonalno-geometryczną można w skrócie ująć następująco:

– język opisujący przestrzeń ma swoje źródło w cechach kinematycznych opisywanych przedmiotów, tzn. nie tylko w cechach geometrycznych tych przedmiotów (topologicznych), ale i cechach dynamicznych;

- cechy kinematyczne składają się z rutynowych schematów ilustrujących najczęstsze użycie danego obiektu w typowych dla niego kontekstach;
- język przestrzeni jest ściśle związany z postrzeganiem przedmiotów w przestrzeni (percepcji) oraz z przywoływaniem czynności motorycznych, które są w związku z nimi zwykle podejmowane, choć niekiedy zachodzą samoistnie (np. lampa wisi; piłka toczy się, kiedy ją pchniemy itp.), czyli również z relacjami, w które dany obiekt wchodzi tak z innymi obiektami jak i obserwatorem (np. to czy dany obiekt jest wewnątrz czy na zewnątrz innego przedmiotu o nieostrych konturach zależy od tego, jakie relacje między tymi obiektami są im przypisywane przez danego obserwatora);
- skojarzenia z danym przedmiotem, w szczególności jego cechami dynamicznymi (tj. związanymi z ruchem), określa się terminem *dostępności* (*affordance*), a cechy, które dostępność opisuje, wchodzi w skład znaczenia słowa;
- dostępność jest ewokowana automatycznie, bez wysiłku poznawczego obserwatora, wynika ona bowiem z typowych konfiguracji relacji przedmiotów obecnych w środowisku, które znamy z doświadczenia (Klatzky i in. 2008);
- znaczenie jest więc skontekstualizowane, tj. zależne jest od percepcji; percepcja nie jest rozumiana jako bezrefleksyjne przetwarzanie danych wzrokowych (*low-level vision*), lecz jako bardziej elastyczne przetwarzanie na wyższym poziomie poznawczym (czyli uwzględniającym koncepcję), zwanym – za Ullmanem (1996) – *visual routines*, które z kolei zależne jest od uwagi.

Tezy wysuwane przez teorię funkcjonalno-geometryczną potwierdzone są przez neurologów, wykorzystujących nowoczesne badania obrazowe mózgu (fMRI i PET) (Knoblich 2008: 46-47). Dane tak uzyskane pozwalają wysunąć tezę, że za przetwarzanie zarówno cech geometrycznych, jak i ruchu odpowiedzialne są te same komórki. Inne badania (Culham et al. 2008) dowodzą, że obszar mózgu odpowiedzialny za przetwarzanie informacji motorycznych, składający się z tzw. neuronów motorycznych, jest pobudzony nawet wówczas, kiedy nie wykonujemy żadnej czynności, a jedynie patrzymy na przedmioty, które kojarzą nam się z jakimś ruchem (np. patrząc na piłkę). Jako podsumowanie zacytujemy Noë’go (2007), który twierdzi, że nasza percepcja zdeterminowana jest naszymi czynnościami motorycznymi:

“[our perception is] determined by *what we do* (or what we know how to do); it is determined by what we are *ready to do*” (s. 1).

Wątpliwości dotyczące bezpośredniej interakcji istniejącej między neuronami odpowiedzialnymi za percepcję i motorykę wyraża jednak Jeannerod (2006), który utrzymuje, że potencjalnie taka interakcja może zachodzić jedynie między percepcyjnymi reprezentacjami mentalnymi (*perceptual representations*) a tzw. pustymi reprezentacjami czynności motorycznych (*conceptually vacuous action representations*), a nie, jak się uważa, również między reprezentacjami pojęć (*conceptually full representations*)².

Teoria funkcjonalno-geometryczna jest spójna z badaniami językoznawców kognitywnych, którzy chętnie wykraczają poza ramy językoznawstwa (głównie w kierunku filozofii i psychologii), poddając analizie języki naturalne. Typowe dla semantyki kognitywnej jest na przykład eksplikacja znaczenia poprzez wizualizację i profilowanie tzw. schematu (wyobrażeniowego) drogi (*path schema*), jej mentalne skanowanie i ewentualne transformacje (por. studium przyimka *over* Brugmana (1981), omówienie podstawowych schematów wyobrażeniowych przez Johnsona (1987) czy opis mentalnego skanowania przez Langackera (1987)). Co prawda, jak już wcześniej nadmieniłam, kognitywiści nie wspominają w swych rozważaniach o teorii funkcjonalno-geometrycznej, jednak czynnik motoryczny ewidentnie jest komponentem składowym struktury predykatu w predykcji relacyjnej.

4. Funkcjonalizm w teorii przekładu

Funkcjonalizm rozwija się od lat 70 głównie w kręgu niemieckich teoretyków przekładu, a ich głównymi przedstawicielami są Reiss (1971), Vermeer (1982), Holtz-Mänttari (1984), Höning and Kussmaul (1982), Nord (1997) i inni. Przekład funkcjonalny rozpatrywać należy jako celowe działanie tłumacza zmierzające do oddania tekstu źródłowego jako informacji będącej elementem szerszej wypowiedzi, tj. kontekstu, zmierzające do maksymalnego przybliżenia treści oryginalnych odbiorcy docelowemu. Tłumacz oswobodzony jest z ograniczeń tekstu źródłowego (głównie z szukania ekwiwalentów), który tłumaczy, aby mógł się skoncentrować na przekazaniu istotnych informacji z punktu widzenia (nowego) transkulturowego aktu komunikacji. Tłumacz jest świadomym twórcą nowego tekstu, bowiem tłumaczenie jest czynnością intencjonalną. Tłumaczony jest więc nie tyle tekst oryginalny *per se*, ile jego istota. To, w jaki

² Te dwa typy reprezentacji (*conceptually vacuous* i *conceptually full action representations*) wyróżnił sam Jeannerod (2006).

sposób jest tłumaczony, determinuje funkcja tekstu. Funkcjoniści wyróżniają kilka funkcji tekstu, bazując na klasycznych podziałach Bühlera (1934) i Jakobsona (1960). Ważna jest też klasyfikacja tekstów zaproponowana przez Reiss, według której od typu tekstu zależy hierarchia typów ekwiwalencji istotnych dla danego procesu tłumaczenia (Nord 2001: 37).

Informacje wyrażone przez autora tekstu powinny być zrozumiałe dla odbiorcy pochodzącego z innego kręgu kulturowo-językowego pod względem znaczenia konceptualnego oraz funkcji komunikacyjnej. Tekst więc jest przez tłumacza niejako „dopasowany” (zgodnie z regułą wierności i spójności) do poziomu poznawczego odbiorcy (klienta), który nie był uwzględniony przez autora tekstu. Z tego powodu funkcjonalne podejście do przekładu często nawiązuje do teorii komunikacji, a przekład widzi jako interakcję, jako proces uwzględniający zarówno sygnały werbalne jak i niewerbalne.

Vermeer nazywa swoją teorię funkcjonalną *Skopos*theorie, od greckiego słowa *skopos*, oznaczającego ‘cel’. Zanim tekst zacznie być tłumaczony, tłumacz musi najpierw ustalić jego cel. Od niego zależy dobór metod i strategii tłumaczenia. Cel rozumiany jest nie jako ten, który ma na myśli autor tekstu (co jest typowe dla teorii opartych na pojęciu ekwiwalencji), ale ten, który zdeterminowany jest przez odbiorcę-klienta. Oznacza to, że tekst ma różne cele. Po pierwsze autor tekstu ma inny cel niż jego klient, po drugie tekst ma tyle celów, ilu jest odbiorców-klientów. Tekst przetłumaczony zgodnie ze *Skopos*theorie Vermeer nazywa *translatum*.

Krytyka *Skopos*theorie zarzuca m.in., że nie każde tłumaczenie jest aktem intencjonalnym oraz że teoria Vermeera nie jest teorią oryginalną. Zarzuca się też jej twórcom, że tak dalekie skoncentrowanie się na odbiorcy-kliencie, jak postuluje *Skopos*theorie, prowadzi do wprowadzenia znaczących zmian w stosunku do tłumaczonego oryginału, a wręcz do jego wypaczenia (zob. Nord 1997, rozdział 7).

5. Uwagi końcowe

W artykule przedstawiłam wiele różnic istniejących w podejściach funkcjonalnych w językoznawstwie, psychologii języka oraz teorii przekładu. Na pierwszy rzut oka wydaje się, że funkcjonalne językoznawstwo, funkcjonalny przekład i funkcjonalne podejście do poznania i języka nie mają ze sobą wiele wspólnego. Ich wspólnym mianownikiem jest jednak źródło, z którego wyłoniły się poszczególne teorie. Tą częścią wspólną

jest kontekst. Widoczne jest to wyraźnie w teoriach przekładu, gdzie kontekstem sytuacyjnym jest akt mowy, w szczególności odbiorca i jego cel (*skopos*). Przekład postrzegany jest jako akt komunikacyjny. W teorii funkcjonalno-geometrycznej kontekstem jest typowy schemat użycia danego obiektu oraz jego cechy dynamiczne. Znaczenie spacialne (przestrzenne) kodowane przez leksemę utożsamiane jest więc z ruchem, który kojarzony jest z przedmiotem, tj. z konfiguracjami danego obiektu, z tym, że nie tylko tymi dostępnymi w danej chwili (**percepcja** cech statycznych, geometrycznych), ale i jego potencjalnymi konfiguracjami (reprezentacjami) wynikającymi z interakcji z innymi bytami (przedmiotami lub konceptualizatorem), znane nam z doświadczenia (**koncepcja** cech funkcjonalnych). W językoznawstwie funkcjonalnym kontekstem jest nadawca i adresat komunikatu oraz cel dyskursu w sytuacji komunikacyjnej. Cel komunikacyjny przyświeca więc językoznawczej teorii funkcjonalnej oraz funkcjonalnemu przekładowi, natomiast dla podejścia geometryczno-kinematycznego liczy się przede wszystkim interakcja przedmiotu z przedmiotem i/lub z obserwatorem (tj. kontekstem). Przedstawione w artykule podejścia, mimo pozornych różnic, dążą do opisu języka skontekstualizowanego, z prymarną rolą przypisaną cechom komunikacyjnym i interakcyjnym.

Bibliografia

- Brugman C., 1981: *The Story of Over*, Trier.
- Bühler K., 1934: *Sprachtheorie*, Jena.
- Carlson L., van der Zee E., 2004: *Functional Features in Language and Space: Insights from Perception, Categorization and Development*, Oxford.
- Coventry K.R., Garrod S.C., 2004: *Saying, Seeing and Acting*, Hove.
- Chafe W., 1994: *Discourse, Consciousness and Time*, Chicago.
- Culham J.C., Gallivan J., Cavina-Pratesi C., Quinlan D.J., 2008: *fMRI investigations of reaching and ego space in human superior parieto-occipital cortex*, [w:] *Embodiment, Ego-Space, and Action*, pod red. R. L. Klatzky, B. MacWhinny, and M. Behrmann, s. 247-274.
- Dik S.C., 1980: *Studies in Functional Grammar*, Dordrecht.
- Dirven R., 1993: *Dividing up physical and mental space into conceptual categories by means of English prepositions*, [w:] *The Semantics of English Prepositions: From Mental Processing to Natural Language Processing*, pod red. C. Zelinsky-Wibbelt, Berlin, s. 73-98.
- Fillmore C.I., 1968: *The case for case*, [w:] *Universals in Linguistic Theory*, pod red. E. B. Harms, New York, s. 1-90.
- Firth R.R., 1957: *Papers in Linguistics 1934-1957*, London.

- Givon T., 1989: *Mind, Code and Context: An Essay in Pragmatics*, Hillsdale, New Jersey.
- Halliday M.A.K., 1973: *Explorations in the Functions of Language*, London.
- Herskovits A., 1987: *Language and Spatial Prepositions*, Cambridge.
- Holz-Mänttari J., 1984: *Übersetzen - Theoretischer Ansatz und Konsequenzen für die Ausbildung*, "Kääntäjä/Översättaren" 24, s. 2-3.
- Hönig H., Kussmaul P., 1982: *Strategie der Übersetzen. Ein Lehrund Arbeitsbuch*, Tübingen.
- Jacobson R., 1960: *Linguistics and poetics*, [w:] *Style in Language*, pod red. T.E. Seboek, New York, s. 350-377.
- Jeannerod M., 2006: *Motor Cognition*, Oxford.
- Johnson M., 1987: *The Body in the Mind: the bodily basis of meaning, imagination, and reason*, Chicago.
- Kalisz R., 2001: *Językoznawstwo kognitywne w świetle językoznawstwa funkcjonalnego*, Gdańsk.
- Knoblich G., 2008: *Bodily and motor contributions to action perception*, [w:] *Embodiment, Ego-Space and Action*, pod red. R.M. Klatzky, B. MacWhinney, M. Behrmann, New York, s. 45-78.
- Lakoff G., 1980: *Metaphors We Live By*, Chicago.
- Langacker R., 1987: *Foundations of Cognitive Grammar*, Stanford.
- Lindner S., 1983: *A Lexico-Semantic Analysis of English Verb Particle Construction With Out and Up*, niepublikowana praca doktorska.
- Noë A., 2007: *Action in Perception*. Cambridge, Mass.
- Nord C., 1997: *Translating as a Purposful Activity: Functionalist Approaches Explained*, Manchester.
- Nuyts, J. 2007: *Cognitive Linguistics and Functional Linguistics*, [w:] *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*, pod red. D. Geeraerts, H. Cuyckens, Oxford.
- Reiss K., 1987: *Pragmatic Aspects of Translation*, "Indian Journal of Applied Linguistics", 13/2, s. 47-59.
- Talmy L., 2000: *Toward a Cognitive Semantics*, Vol. I and II., Cambridge.
- Tversky B., 2005: *Form and function*, [w:] *Functional Features in Language and Space: insights from perception, categorization, and development*, pod red. L. Carlson, E van der Zee, Oxford.
- Ullman S., 1996: *High-Level Vision*, Cambridge, Mass.
- Vandeloise C., 1984: *Description of Space in French*, San Diego.
- Vermeer H.J., 1979: *Vom 'richtigen' Übersetzen*, "Mitteilungsblatt für Dolmetscher und Übersetzer" 25/4, s. 2-8.
- van der Zee E., Slack J., 2003: *Representing Direction in Language and Space*, Oxford.

Functionalism in language studies

Summary

The paper deals with the concept of functionalism. It concentrates on how functionalism is interpreted by linguists, psychologists of language and theorists of translation. The alleged differences in interpretation turn out to be only apparent, as the fundamental issues typical of functionalism are in fact incorporated by (cognitive) linguistics, contemporary psychology of language/psycholinguistics as well as by current translation theory.

Anna Bączkowska – dr nauk humanistycznych, specjalista w zakresie językoznawstwa angielskiego. Ukończyła Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, doktoryzowała się na Uniwersytecie Łódzkim. Jest adiunktem w Katedrze Filologii Angielskiej UKW w Bydgoszczy. Jej zainteresowania naukowe obejmują językoznawstwo kognitywne, psycholingwistykę, filozofię języka, pragmatykę, semantykę, analizę dyskursu, socjolingwistykę i teorię przekładu. Jest autorką około 50 publikacji. Kontakt: Anna.K.Baczkowska@gmail.com